Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Sayı:4, KONYA 1997, s. 1-9

TÜRKLERİN DÎNÎ TARİHİ ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Mehmet Aydın*

İslam Öncesi Türk Dini Tarihi hakkında, ülkemizde yapılan araştırmaların yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Yarım asırlık zaman dilimi içinde, ülkemizde ancak çok az isim, İslam Öncesi Türk Dini Tarihi hakkında bilgi vermeye yönelebilmiştir. Gökalp'in "**Türk Töresi**" ve "**Türk Medeniyet Tarihi**" isimli kitaplarında **Türklerin Dini Tarihi** hakkında verdiği bilgileri bir yana bırakırsak; yakın tarihimizde bu konu ile ilgilenenlerin başında **Fuat KÖPRÜLÜ**[1], **Abdülkadir İNAN**[2], **İbrahim KAFESOĞLU**[3], **Hikmet TANYU**[4], **Bahaeddin ÖGEL**[5], hocalarımız gelmektedir. Bugün ise İslam Öncesi, Türk Dini Tarihi ile meşgul olan bir kaç ilim adamı, dikkat çekmektedir[6].

Görüldüğü gibi İslam Öncesi Türk Dini Tarihi konusunda henüz yeterli çalışmalar Türkiye'de başlamış değildir. Ülkemizdeki **Türkoloji** ve Tarih Bölümlerinin, Türkiyat Araştırmaları Enstitülerinin ve İlahiyat Fakültesi bünyesindeki Dinler Tarihi Ana Bilim Dalında çalışanların bu konu üzerine ciddi şekilde eğilmeleri zamanı, kanaatimce gelmiştir.

---

* S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dekanı

[1] M. Fuat KÖPRÜLÜ, Türk Tarih-i Dinisi, Dar. Fun. İlahiyat Fakültesi, Talebe cemiyeti Yayını, İst., 1341.

[2] Abdülkadir İNAN, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1972, " Eski Türk Dini Tarihi", İst., 1976.

[3] İbrahim KAFESOĞLU, Eski Türk Dini, Ankara, 1980.

[4] Hikmet TANYU, Türklerin Dini Tarihçesi, İst., 1978, "İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı" Ankara, 1980.

[5] Bahaeddin ÖGEL, İslâm Öncesi Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984; Türk Mitolojisi, I, Ankara, 1971.

[6] Bunlar arasında özellikle, Prof. Dr. Mehmet AYDIN'I, Prof. Dr. Harun GÜNGÖR'Ü, Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK'I, Prof. Dr. Şaban KUZGUN'U, Prof. Dr. Abdurrahman Küşükçü ve diğer bazı ilim adamlarını sayabiliriz.

Özellikle Türkî Cumhuriyetlere doğru açılmış olan kapılar, bu alanda yapılacak çalışmalara önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Çünkü, Ülkemizde bu alandaki çalışmaların **yetersizliği**, başlıca iki nedene bağlı görülmektedir: **Birincisi, Dildir**. Yani bu alanda çalışanların yeterince, Rusça, Çince ve Türk Lehçelerini bilmemeleridir. **Buna**, Batıda yayınlanan belgeleri takip etmede önemli yarar sağlayacak olan bir **Batı Dilini** çok iyi **bilmeme eksikliği** de eklenebilir. **İkincisi** de, kaynak yetersizliğidir. Belki de birinci derece önemli olan bu **neden**, bu alanda yapılacak çalışmalar hayati önem taşımaktadır. Ülkemizde dışarıya yapılacak bir seyahatin ne kadar zor ve masraflı olduğu düşünülürse bir bilim adamının istediği bir kaynak esere ulaşmasının da imkansız olduğu anlaşılır. Bunun için Türk Dini Tarihi ile ilgili belgeler ve kitabeler üzerinde yapılan çalışmaların Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde titiz şekilde takip edilerek toplanması, bu alanda yapılacak çalışmaları hızlandıracaktır.

Burada itiraf etmek gerekirse, bizim kültürümüz üzerinde **Batıda, Rusya'da, Çin'de, Amerika'da** ve **Japonya'da** çok önemli yayınlar yapılmaktadır. Türk bilim adamlarının kişisel gayretleriyle bunların hepsine ulaşmasının imkansız olduğunu bilmem söylemeye lüzum var mı?

İslam Öncesi Türk Dini Tarihi hakkında **Batıda** ve **diğer ülkelerde yapılan** bütün çalışmaları da burada zikretmek mümkün değildir. Konumuzla ilgisi yönünden önem taşıyan bir iki çalışmayı burada belirtmek istiyorum:

Türk Dini Tarihi konusunda dışarıda yapılan en önemli çalışmalardan biri şüphesiz, Prof. Mircae ELİADE'nin, Şamanizm konusundaki yaptığı çalışmadır. "**Şamanizm ve Vecdin Arkaik Teknikleri**" ismini taşıyan bu eser, bu alanda yapılmış en ciddi çalışmalardan biridir[7]. Dört yüz elli sahifeye varan bu dev çalışma, Şamanizm konusundaki bir çok yanılgıları da düzeltmektedir. Yine **Eliade'nin "Dini inançlar ve Fikirler Tarihi**[8]" isimli eserinin 3. Cildinde Türklerin Dini Tarihi ile ilgili çok değerli bilgiler verilmektedir. **Eliade**, bir din tarihçisi olarak Türk Dini Tarihini ele almakta ve Türklerin Dini

---

[7] Mircae Eliade, Le chamanisme et Techniques de L' Extase, Paris, 1951.

[8] Mircae Eliade, Historie des croyances et des idée Religieuses, III, Paris, 1983, Ayrıca Bak. M. Eliade, Traité d'Historie des Religions, Paris, 1975.

Tarihinde **Vahdaniyetin (Tek Tanrı İnancı) temel inanç olduğunu**, diğer görünümlerin sadece birer ilave fenomen olduğunu belirtmeye çalışmaktadır.

Yine Batıda dikkatimizi çeken diğer önemli bir çalışma da münhasıran Türk Dini Tarihi üzerinde çalışan **Jean-Paul Raux'dur.** "**Türklerin ve Moğolların Dini**[9]" hakkında yazdığı kitap, özellikle **Türk Dini Tarihi** üzerinde çalışacak olanlara sezgin bir bibliyografya sunmaktadır. Hemen hemen dünyada bu alanda yapılmış kısmî ve müstakil kaynakları toplamış olan **Jean-Paul Raux**, bu alanda araştırıcılara çok önemli görüş ufukları açmaktadır. Bir yabancının kültürümüz üzerine bu derece eğilmesi takdir ve tebrike şayan bir harekettir.

Diğer yandan Türk Dini Tarihi konusunda önemli malzemeler neşreden ve tercüme eden **L. BAZIN'İ**[10], Şamanizm üzerinde malzeme sunan **Y. Rihtchen'i**[11], Kazak-Kırgızlarda ve diğer doğu topluluklarında büyü ve büyücülük konusunda inceleme yapan **J. Castagne**[12], Budizm ile Türklerin ilişkisini inceleyen **V. Gabain'i**[13] Altay topluluklarının dini tasvirleri konusunda Etnolojik, Antropolojik incelemeler yapan **U. Harva'yı**[14], Türk cenaze törenleri üzerinde Fenomonolojik bir inceleme yapan **Javorski'yi**[15], Altay ve Sibirya halklarının dini üzerinde çalışan **E. Lot-Fakk'ı**[16], Tibet ve Moğolistan dini konusunda araştırma yapan **Tucci** ve **Heissig'i**[17], Türk dini tarihi konusunda **yeni bir araştırma yayınlayan Lev Nikoloyeviç Gumilev'i**[18] de burada zikretmek bir görev olacaktır.

---

[9] Jean-paul Roux, la Religion des Turcs et des Mongols, Paris, 1984, Bu kitap, Prof. Dr. Aykut KAZANCIGİL tarafından "Türklerin ve Moğolların Eski Dini", ismi ile İşaret Yayınları tarafından, İst., 1994'de yayınlanmıştır.

[10] L. Bazin, Turcs et Sogdiens, Les Enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie) in: Mélanges Linguistiques offerts á Emile Benveniste, Paris, 1975, s. 37-45; "la déesse-mére chez Les Turcs pré-İslamiques, R H R, 1953.

[11] Y. Rintchen, Les Matériaux pour l' Etude du chamanisme Mongol, I, Les Sources Littéraire, Wiesbadan, 1959.

[12] J. Castagne, Magie et exorcisme chez les kazak-kirghizes et autres peuples Orientaux, in: Rev. Etudes İslamiquesi 1930, s. 53-151.

[13] V. Gabain, Buddhistisch Türkenmission, in:Asiatica, Festschrift F. Weller, Leipzig, 1954, s. 161-173.

[14] U. Harva, Les Représentations Religieuses des peuples Altaiques, Paris, 1955.

[15] Jaworski, Quelques Remarques Sur les coutumes Funéraires Turques, R.O.IV, s.255-261.

[16] E. Lot. Falck, Religions des peuples Altaiques de sibérie, in, Historie des Religion, 3, Paris, 1976, s. 956-982, Muthologies Siberiennes, in: Mythologie des Montagnes, des fôréts et 'des îles, Paris, 1963, s.256-265.

[17] Tucci et Heissig, la Religion du Tibet et de la Mongolie, Paris, 1973.

[18] Lev Nikoloyeviç Gumiles, Eski Türk Dini, Türk. Çev. Prof. Dr. Harun GÜNGÖR, (Yayınlanmamış Çeviri)

İslam Öncesi Türk Dini Tarihi üzerinde çalışan bu bilginler, Türk Dini Tarihinin muhtelif cepheleri üzerinde durmuşlardır. Fakat hepsinin ortak bir şekilde durduğu noktalar çoğunluk teşkil etmektedir. Bir defa İslam Öncesi **Türk Dini Tarihi** üzerinde müştereken kabul edilen noktaların başında, Türk boylarının, İslamiyet'i kabullerine kadar hiç bir dini , genel şekilde kabul etmeyişleri gelmektedir. Türk boyları, uzun bir tarihi süreç içinde, bazen belli bir dine meyil göstermiş veya o dinin müntesipleri olmuşlardır. Ancak, bu meyil daima kısmî veya mevzii olmuştur... Meselâ, Hind kökenli bir din olduğu halde çok kısa zaman içinde Hindistan'ın dışına kovulan **Budizm**, kendine Doğu Asya'da ve Orta Asya'da müntesipler bulmak ihtiyacını hissetmiş ve Budist rahipleri özellikle **Çin ve Orta** Asya'da da kol gezmeye başlamıştır. Güney Çin'de **Tabgatch'lar, Wei** adı altında bir devlet kurmuşlar ve **Budizm'i devlet dini** haline getirmişlerdir.

Daha sonra Çin İmparatoru **Tch'angnan** da Türklere bir **Budist** mabedi inşa ettirmiştir[19]. **Göktürk** Hakânı **Mu-Kan'da Budizm'i** din olarak **kabul** etmiştir[20]. Çin'de Budistler işkence görmeye başlayınca **TASPAR'ın** yanına sığınmışlardır[21]. 574-584 yılları arasında Türk bölgelerinde kayıtlara geçen Budist misyonerleri vardır. Bunlardan biri **Jinagupta**, diğeri de **parabhakarmistra'dır**[22]. Ancak Türk Dini Tarihi üzerinde araştırma yapanların da sık sık belirttiği gibi, Budizm'in Türklerin üzerindeki tesiri daima sathi olmuştur[23]. Bunun için **Budizm**, Türklerin **milli dinleri** haline gelememiştir. Özellikle daha sonraki dönemlerde Göktürk hakanları **Budizm'e** eğilim gösterdiğini fakat veziri **Tonyukuk'un** Bilge Kağanı, şöyle diyerek uyardığını nakleder: "**Buda ve Tao insanlara yumuşaklığı ve alçakgönüllülüğü öğretmektedirler. Bunlar ise, savaşçılara uygun düşmeyen faziletlerdir.**[24]"

Görüldüğü gibi, Vezir **Tonyukuk** Budizm'in dünya görüşünün, Türklerin hareketli ve militan yapılarına uygun düşmediğini belirtiyor. Budizm'in, Türkler arasında genel kabul görmemesinin nedenini, burada

[19] Mau Tsai, Die chinesischen Nachricten zur Geschichte der ost-Türken, I, s. 38-39.
[20] Jean-paul Raux, la Religion des Turcs et des Mongols, s. 27.
[21] a.g.e., s. 27.
[22] E. chavannes, Documant sur les Tou-kiu (Turcs) occidebtaux, st. petersburg, 1903, s. 192; jinagupta, T'oung pao, Leiden.
[23] V. Gabain, Buddhistisch Türkenmission, in:Asiatica, Festschrift F. Weller, Leipzig, 1954, s. 161-173.
[24] Mau Tsai, Die chinesischen, s. 172-173.

aramak gerekir. Bütün Güney-Doğu Asya'yı ve Doğu Asya'yı, Japonya'yı kendine bağlayan **Budizm'in**, Türklere tesir edememesinin izahı, sadece Türk karakteriyle açıklanabilir. Yerdeki karıncayı öldürmekten çekinen bir dinin dünya görüşü, elbette savaşçı bir millete hoş gelemezdi.

Budist keşişlerinden sonra Orta Asya'da kol gezen misyonerler arasında **Nestori Hıristiyanlığı** rahiplerini görüyoruz. Nestori Keşişi **A-lo-pen**[25] 635 de **T'angların** baş şehrine gelmiş ve **638** de bir manastır kurmuştur. VI. Asırdan sonra Türk bölgelerinde **Maniheistlerinde** kol gezdiğini görüyoruz[26]. Mani dini propagandistlerinin çalışmalarının daha sonraki asırlarda meyvesini verdiğini görüyoruz. **Böğü Kağan** VIII. Asrın ortalarına doğru Uygur devletinin dinini **Maniheizm** olarak kabul etmiştir. Bir müddet Çin'de ve Uygur'larda egemen olan bu din, IX. Asırda Uygurların, Kırgızlar tarafından yıkılması (840) ile Çine doğru kaymış ve daha sonra da **Maniheizm** Çin'de de yasak edilmiştir. **Maniheist** Uygurların, daha sonra Moğolların egemenliğine girerek, hayatlarını devam ettirdiklerini görüyoruz[27].

Budizm ve **Taoizme** gönül vermeyen Türk boylarının **Maniheizme** niçin gönül verdiği sorulabilir? Uygurların **Maniheizmi** kabul etmelerinde bir gönül verme olayından çok; siyasi olayların etkili olduğunu düşünebiliriz. Güçlü bir kültürel geleneği olan Çin kültürünün bunda tesiri olduğu kadar; devletin tebâsını birliğe kavuşturacak bir din ihtiyacı da burada düşünülebilir. **Uygur hakanları**, Maniheizm sayesinde devletin birlik içinde kalmasını temin etmiş olabilirler. Ancak **Maniheizm'de** Uygurları uzun müddet ayakta tutmamış Kırgızların, Uygurları mağlup etmesiyle, Uygurlar dağılmışlardır.

Türk Dini Tarihi açısından üzerinde durmamız gereken bir diğer konu da VIII. Yüzyılda **Hazar Türklerinin Yahudiliği** benimsemiş olmalarıdır. Fakat Hazarların tamamının Yahudiliği kabul ettiklerini söyleyemeyiz. Hazarların bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiş, bir kısmı da İslamiyet'i benimsemiştir. Kaynaklar 851 ile 863 yılları arasında **aziz cyrille'in** bölge halkını Hıristiyanlaştırmak için geldiğini ve sarayda

[25] E. chavannes, Documant sur les Tou-kiu (Turcs) occidebtaux, s. 301.
[26] a.g.e., s.121.
[27] Gülçin ÇANDAROĞLU, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kahinleri, İstanbul 1967, s.108-120.

hahamlar ile tartıştığını yazmaktadırlar[28]. Hazarların kabul ettikleri Yahudiliğin özelliği üzerinde durmak gerekmektedir. Önce Yahudilik **milli** bir dindir. Yani Yahudi ırkı dışındaki bir milletin Yahudi olması düşünülemez. O günkü şartlarda Hazarların bir kısmının, Yahudiliği, dini ve siyasi şartlarda benimsemesi, belki de sadece şeklen olmuştur. Yani Tevrat'ı benimseyen bir cemaat şeklinde olmuştur. Bunun için Hazarların **Karai Yahudiliğini** mi yoksa **Hahamlık Yahudiliğini** mi benimsedikleri sürekli tartışılmıştır. Bizce de Yahudiliği kabul eden Hazarların, Ortodoks Yahudilerinden çok farklı yönlerinin olduğudur.

Yine aynı dönemlerde **Türk Dini Tarihi** açısından önemli olan diğer bir konu, bazı Doğu Avrupa Türk boylarının Slavlaşmaya ve Hıristiyanlaşmaya başlamalarıdır. Orta **Volga** ve **Kama'da** yaşayan Türk boyları "Büyük Bulgaristan Devleti'ni" kurmuşlar, Bazı prensler, 921'de Abbasi Halifesi **el-Müktedir'den** kabul ettikleri İslamiyet'i öğrenmek için **bilginler** talep etmişlerdir[29].

İslam Öncesi Türk Dini Tarihi üzerinde yapılan çalışmaların durdukları önemli konulardan biri de, Türklerin genelinde köklü bir inanç olan **Gök Tanrı** inancıdır. Hemen bütün kaynakların üzerinde durduğu bu **Gök Tanrı** nedir? Hangi karakterde Türklerde Kabul görmüştür? Din Tarihinde İskoçyalı bilgin **Andrew Lang'ın** en ilkel kabilelerde keşfettiği "**Büyük Tanrılar**" fikri, daha sonra **Wilhem Schmidt** tarafından geliştirilmiş "**Der Ursprung Der Gottesidee: Tanrı Fikrinin Kökeni**" isimli eserinde, ilkel dinlerde "**Büyük Tanrı**" inancının varlığını savunmuş ve insanlığın ilk dininin, **Politeizm** değil; **Monoteizme** dayandığını ileri sürmüştür[30]. **Schmidt'e** göre, gökte yaşadığına inanılan, iyiliksever, her şeyi bilen, yaratıcı ve ebedi bir "**Büyük Tanrı**" vardı. Fakat insan cemiyetlerinin sonraki gelişmesi, bir çok şekiller içinde bu orijinal inançları silmiştir[31].

---

[28] Jean-paul Raux, la Religion des Turcs, s. 28. Bu konuda ayrıca bak: Dunlop, D. M. The Histıry of the jewish khazars, New jersey, 1954; S. Szyszman, Les Khazars, R. H. R. CLII, 1957, s.174-121; vivien de Saint, sur les Khazars, Paris 1851; Zajackowski, Karaims in Poland, Varsovie-la Haye-Amsterdan, 1961; Prof. Dr. Şaban KUZGUN, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1985.

[29] M. Canard, la Relation du Voyage d'ibn Faldan chez les Bulşgares de la Volga, in: Annales inst. Et. Orient, XVI. Alger, 1958, s.41-46.

[30] Mircae Eliade, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, Türk. Çev. Prof. Dr. Mehmet AYDIN, Ankara, 1990, s.26.

[31] a.g.e., s. 26.

İşte dünyanın birçok yerinde bariz şekilde görünen bu "**Büyük Tanrı**", Türk Dini Tarihinde de açık şekilde görülmektedir. Hem de Türk Dini Tarihi, diğer milletlerde zaman içinde kaybolan **orijinal dini unsurları** kaybetmeden, Türk boylarında yaşamıştır. Asrımızın büyük din tarihçisi M. Eliade bu konuda şunları yazıyor: **Türk kavimlerinin dinlerinden her biri uzun tarihi geçmişlerine rağmen, köklerindeki orijinal şekli yani "ilk arketipi" bulmaya yönelmiştir. Türklerin inandıkları Gök Tanrı, hakim bir Tanrıdır. Onların güçleri, sadece Kozmik yaratılışta kendini göstermiyor. Onlar evrensel Rab'lar ve evrensel hakimdirler**[32].

Türklerde kaybolmayan bu **orijinal** dini unsur, vahdaniyet unsurudur. Yani, **Gök Tanrı'nın** tekliğidir. Bu **yüce bir Tanrıdır**. Bu yüce Tanrıya Moğollar **TENGRİ**, Bouriatler **TENGARİ**, Volga Tatarları **TÖNGERE**, **Beltireler TİNGİR**, Yakutlar **TANGARA** diyorlardı[33]. **Beltireler** ibadetlerinde "**Çok Merhametli Han**" **(Kairakân)** diyorlardı. **Yakutlar**, "**Yaratıcı Hakim Rab**" (Urun ajy tojon) diye veya "**Çok Yüksek Rab**" (ar tojon) diye Tanrıyı sıfatlandırıyorlardı. Bazı Altay kabileleri, özellikle **Altay Tatarları**, yüce Tanrıya, "Büyük" **(Ülgän, Ülgen)** veya "Çok Büyük" **(Bai Ülgän)** diyorlardı. Yine dualarında "Beyaz ışık (**ak ajas**) ve **çok parlak han" (ajas han)** diyorlardı[34].

Gök Tanrıya verdikleri isim ve sıfatlar, **Ural-Altay** kavimlerinin inandıkları **Yüce Tanrı'nın** yaratıcı hakim ve semavi karakterlerine işaret etmektedir. Bu **Yüce Tanrı**, gökte, **yedi**, **dokuz** ve **on altıncı** katlarda oturmaktadır. Onun tahtı, göğün en yüksek noktasında ve kozmik dağın en üst tepesinde bulunmaktadır. Hatta bazı Altay kavimleri, **Altın Kapılı bir saraydan** bahseder[35].

Ural-Altay kavimlerinin hepsinde müşterek olan **Gök Tanrı** inancı temel fonksiyonunu korumakla beraber, zaman zaman Türk boyları arasında farklı şekilde kendini gösterdiği de olmuştur. **Tunguz'larda Gök Tanrı**, göklerin derinliklerine çekilmiş ve insan faaliyetleriyle ilgilenmemektedir. **Yakut'larda** ise, **Gök Tanrı**, yedinci gökte beyaz bir mermer taht üzerinde

---

[32] Mircae Eliade, Traité d' Historie des Religions, Paris, 1975, s.62.
[33] M. Eliade, a.g.e., s. 63
[34] M. Eliade, a.g.e., s. 64.
[35] Uno Holmberg-Harva, Die Religiösen Vorstellungen der a altaischen Völger, Helsinki, 1939, s. 154.

oturmaktadır ve her şeyi yönetmektedir. Fakat bu Tanrı, sadece **iyilik** yapmaktadır[36].

Genel olarak diyebiliriz ki, **Ural-Altay topluluklarında "Yüce Tanrı" yani Gök Tanrı**, diğer topluluklardan daha iyi bir şekilde "**ilk orijinal**" şeklini muhafaza etmiştir. Türk dünyasında "**Yüce Tanrı**", fırtına ve Gök gürültüsü Tanrısına dönüşmemiş, hâkim ve kâdir vasfını korumuştur. Bu Tanrı, Hanif Müslümanların inandığı "**Tek Tanrıya**" oldukça yakın bir Tanrıdır. Türklerin, İslamiyet'in Telkin ettiği **Allah Telâkkisini** kolayca benimsemelerinde bu **Tanrı** inancının, çok rolü olmuşa benzemektedir. Çünkü İslâm öncesi dönemde Türkler, Kozmik düzenin, toplum ve dünya düzeninin, insanların kaderinin **Tangri'ye** bağlı olduğuna tam olarak inanıyorlardı. Her Türk Hakanı, Gök Tanrının onur belgesini almak zorundaydı. Bunu Orhun Kitabeleri bize göstermektedir[37].

Türk dünyasında düzenli egemenliklerin, imparatorlukların kurulması ile, **Gök Tanrı** inancındaki Vahdaniyet özelliği artmakta ve **Gök Tanrı** evrenselleşmektedir. Anarşi hakim olduğu kabileler dağıldığı ve imparator olmadığı zaman **Gök Tängri** bir **Deus otiosus** olmaktadır. Yani, yeryüzündeki ve insanlar üzerindeki egemenliğini kaybetmekte, göklerin derinliğine çekilmektedir. Böylece bu yüce Tanrı yerini, bir takım ikinci derece semavi Tanrılara bırakmaktadır. Türkler bu durumda hâkim Gök Tanrıyı biraz unutmuş görünüyorlar. Bu zamanda **Halk Kültleri** güçleniyor ve toplumda egemen olmaya başlıyor. İşte bazı dönemlerde Türklerin birden çok Tanrıya inanmış görünmelerinin ana nedeni bu olmuştur. Bazı kaynaklar, Moğolların 99 Tengri'ye inandıkları, bu Tanrılardan her birinin ismi ve fonksiyonu olduğunu yazmaktadır. Bu, muhtemel bir **Tek Tanrıya** inanan bir halkın, bu Tanrının isimlerine tapmasını bize haber vermektedir. Yani, burada üzeri küllenmiş bir **Vahdaniyet** inancı söz konusudur.

İşte Türklerde bazı dönemlerde çok Tanrıya inanmış gibi görünse de aslında inandıkları **tek Gök Tanrının** fonksiyonlarına inanmışlardır. İşte **YERSU** Tanrısı bunlardan biridir. Nitekim **Şaman** yeraltı dünyasına yaptığı seyahat sırasında **Erlik HAN'ın** sarayına geliyor, **Erlik'in** önünde Şaman

[36] M. Eliade, Traité, s. 66.
[37] M. eliade, Historie des croyances, s.12.

uzun bir dua okuyarak yine **Bai Ulgän'ı** zikrederek[38] yeryüzüne dönüyor. Burada dikkatimizi çeken husus, yeraltı dünyasına egemen olan varlıkların da **Bai Ülgän'e** bağlı oldukları hususudur. Böylece Türklerde vahdaniyet inancı tam olarak kendini göstermiş olmaktadır.

İslam Öncesi Türk Dini Tarihi konusunda çalışanların üzerinde durdukları önemli konulardan birisi de Şamanizm meselesidir. Daha önceki Tarih Kongrelerinde "**Şamanizm'in Türk Dini Hayatı İle İlişkisi**" konulu verdiğim tebliğde[39], bu konuyu geniş şekilde ele aldığım içim burada bu konu üzerinde durmayacağım Yalnız, yazımı bitirirken, **Şamanizm'in** bir din şekli, olmadığını içine bir çok dinden girmiş olan motiflerin senkretik bir kompozisyonu olan **vecd tekniği** olduğunu belirtebiliriz. Aslında Şamanizm'in de üzeri küllenmiş bir **Vahdaniyet** fikrini ihtiva ettiğini de buna ilave edebiliriz. Bu durumda Şaman'ın ilk orijinal şeklinde bir peygamber olma ihtimalide oldukça fazla görülmektedir.

Sonuç olarak İslam Öncesi Türk Dini Tarihi üzerinde ciddi çalışmaların yapılması zamanı gelmiştir. Bu çalışmalar Türkî Cumhuriyetlerdeki meslektaşlarımızla kolektif şekilde gerçekleştirilebilir. Bu imkan, her zamankinden daha çok bugün vardır.

---

[38] a.g.e., s. 26.
[39] Prof. Dr. Mehmet AYDIN, XI. Türk Tarihi Kongresi, Ankara, 1994, 487-500.